

Бакалієкрадство. Кара, як і в попередньому, але замість овечих шкір, обвішується його торбинками, лантухами, пакетами, обмазується дьогтем, обсипається цукром, сіллю, крейдою...<...>

Курокрадство... Гине не обвинувачений, а курка, розбита дощенту на голові в обвинуваченого<...>" (*"Сільська юстиція", 1925 р.*)³⁶⁹.

У газеті "Вісті ВУЦВК" від 3 березня 1925 р. "пройшла" інформація про "кропив'яне весілля" в одному із сіл Тульчинського округу — самосуд (за участю членів сільради!) над жінкою, яка вирішила покинути чоловіка. Ця історія мала своє продовження: через півтори місяця відбувся суд над зачинщиками цієї розправи³⁷⁰.

Взяте в облогу, обмежене в правах, позбавлене історичної перспективи селянство все ж демонструвало збереження і прирощування власної гідності. Воно хоч би тимчасово примусило поважати себе як власника. Воно до останнього боронило свій вибір індивідуального господарювання. Воно залишилося при своїй думці і відчувало моральну перевагу перед галасливими комісарами і уповноваженими. Селяни висловлювали незадоволення проявами чванства з боку начальства. Один з наймитів — делегатів 2-го Всеукраїнського з'їзду спілки сільгоспробітників (березень 1927 р.) заявляв: "Голова райкому так запанів, що не хоче на село приїхати. Він дістав пару коней, кучера штатного має, приїхав, батраки навколо нього згрудилися, а він і не хоче з цієї брички злазити"³⁷¹.

Газета "Вісті ВУЦВК" розповіла про один прикметний випадок: "В Києві контролер театру імені Леніна, побачивши якихсь "сіряків"-селян, що прийшли до театру, вирішив, що театр — розвага не для мужиків. Незважаючи на показані квитки, групу селян не впущено до театру, причому ще й глузували з селян.

Ці селяни були делегатами губернського з'їзду Рад, і справу образи було передано до суду... Контролера присуджено до 6 місяців ув'язнення"³⁷².

Контролери, швейцари, касири, секретарки в оцінці людини у потертому вбранні орієнтувалися на своїх начальників. Селянин же як особа самодостатня жив своїм розумом — незалежно від того, піднімали його на щит як "трудящого" чи гудили як "спекулянта". Головне, що селянин не втрачав самоповаги.

8. Селянин як філософ

Український селянин був реалістом, тому не так легко було змінити його усталену ментальність здорового хліборобського прагматизму, придушити її штучними скоростиглими ідеями вульгарного колективізму.

Співробітник газети "Вісті ВУЦВК" В. Коряк у 1921 р. зробив спробу намалювати психологічний портрет українського селянина: "Селянський

патріархальний побут, консерватизм думання, глибина й безпосередність почування, вибухова, конвульсійна сила протесту, безкритична реакція на дотик до "свого" — первісної, близької до стихії землі і такої ж стихійної, як тая сира земля, психіки, індивідуалізм способів продукції, у мов праці й індивідуалізм думання, нахил до мрійного розважання довгими зимовими вечорами лежучи на печі і раціоналізм цього мрійництва..."³⁷³.

Кореспондент "Вістей ВУЦВК", розповідаючи про атмосферу безпартійних селянських конференцій на Сумщині у 1924 р., зробив прикметне зауваження: "...Балачки мають товариський, лагідний, "примиряючий" характер. Це — червоною ниткою снується повз усі промови, повз красномовне мовчання"³⁷⁴. "Красномовне мовчання" — саме та формула, яка вірно схоплює реакцію селянства на суспільні процеси.

Селянин був готовий принорувитися до влади навіть з її ідеологічною шокуючою незрозумілістю. Але в своєму світі він керувався своїми стандартами. Можна говорити про дуалізм форм свідомості пореволюційного села, який породжував перехідні типи соціальної поведінки. Наприклад, журнал "Безвірник" опублікував фотографію: в одному домі на покуті мирно вжилися ікони і портрети Леніна та Рикова³⁷⁵. Етнограф зафіксував цікавий випадок в одному з волинських сіл: "У Пилипівку хлопці готувалися до колядування на Різдво... Хлопці робили зізду й обмірковували — як вони її зроблять. Після деяких суперечок вирішили: з одного боку зізди встановити ікону божої матері, а з другого — п'ятикутну зірку. Так само вчилися не тільки старих, а й нових колядок співати. Мета була ось яка: коли підходять до хати комуніста, обертають до вікна зізду тим боком, що з п'ятикутною зіркою і колядують нової колядки, а як приходять до побожного дядька, обертають тим боком, що з матір'ю божою, і колядують "Видить Бог", "Осіяло сонце" або іншу їм подібну"³⁷⁶. В газетах описаний тип "червоного попа" як явище перехідної епохи (еклектичне поєднання демократичних і клерикальних поглядів)³⁷⁷.

Ось приїжджі діячі з міста інспектують піонерський загін одного досить великого села Прилуцького округу (1926 р.). На запитання про заповіді Леніна діти впевнено говорять про колективізацію, електрифікацію, тракторизацію, а коли їх запитали: "Для чого піонеру потрібні агрономічні знання?" — послідувала не менш впевнена відповідь: "Щоб поліпшити *своє* господарство"...³⁷⁸. Виходило приблизно так, як склалося в одному з "Яблучок", записаному в с. Тиниці Бахмацького району Конотопського округу в 1925 р.:³⁷⁹

Я на бочці сиджу,
Під бочкою качка,
Мій муж комуніст,
А я гайдамачка.

Неодмінною складовою селянського світогляду і менталітету була релігійність, хоч через надокучливий ідеологічний шум дійсний стан речей у цій сфері встановити важко. Рідко який номер газети для села обходився без "повідомлень з місць" антирелігійного спрямування: показове спалення ікон; передача церковних будівель під клуби, школи, адміністративні установи; витрата грошей, зібраних на ремонт церкви, на будівлю школи; публічне зречення сану з боку священика тощо. Відразу після закріплення компартійної влади в ейфорії політичної перемоги активісти поспішали запевнити у масовому відході селян від релігії. Такого роду заяви відзначалися відсутністю територіальної прив'язки чи соціологічного аналізу і супроводжувалися характерною мітинговою риторикою: "безвір'я поширюється чимраз більше, до церкви ходять старі та куркулі", "селянство відійшло від церкви й попа"³⁸⁰.

Але серед бравурних запевнень про нібито повальний відхід селянства від церкви прохоплюються і такі характерні обмовки, з яких видно, що не все було так просто. Активіст, прихильник ідеологічних переворотів з Радомисльського повіту на Київщині у 1922 р. з жалем визнавав: "Церковні громади під керуванням автокефалістів ростуть, як гриби в дощ. І лише в поодиноких селах, де незаможники й селячeyки добре організовані, попам і куркулям не вдається грати на несвідомості мас"³⁸¹. Сількор з Кременчуцького округу, говорячи про релігійні обряди, реалістично зауважує: "...До них звикли й без них яось чудно робиться, а нових звичаїв ще нема..."³⁸².

За офіційними даними, на 1927 р. кількість церков і інших молитовних споруд православної конфесії порівняно з 1914 р. (у кордонах 1927 р.) зменшилося на 23%³⁸³. Окремо даних по місту і по селу не знайдено, але можна припустити, що в місті зміни проходили інтенсивніше, а на селі — повільніше. За даним 7 губерній (без Катеринославської і Волинської), до вересня 1924 р. по Україні було закрито 4,7% молитовних будинків³⁸⁴. За 1924–1928 рр. ВУЦВК дав згоду на закриття 78 церков, 56 синагог і 5 костьолів у сільській місцевості "згідно з клопотанням населення"³⁸⁵.

При цьому слід враховувати, що ВУЦВК, як правило, санкціонував закриття молитовних будинків у тих населених пунктах, де було декілька молитовних домів: закривали недобудовані, пустуючі або старі зруйновані дома, а віруючі могли збиратися в тих, що залишилися діючими³⁸⁶.

Про те, що далеко не у всіх випадках, поданих як "масовий відхід трудящих від релігії" це насправді так і було, свідчить і наступне: за офіційними даними, всього по Україні (по місту і селу разом) до 1 січня 1930 р. було закрито 619 молитовних будинків (церков 350, костьолів 25, синагог 197, інших 46); із 492, щодо яких є дані про спосіб використання, 70 було "знесено за непридатністю"³⁸⁷. Тобто, частково галас піднімався навколо будівель, які й так не використовувалися в культових цілях за непридатністю.

Отже, у 20-ті роки закриття молитовних будинків носило чисто пропагандистське значення і реально не позначалося на щоденній громадській практиці. Не випадково в пам'яті селян 20-ті роки залишилися як період релігійної свободи.

Селянин і в питанні віри не обходився без своєї хліборобської прагматики: "Робітники можуть бути безвірниками, вони роблять молотом. А ми хлібороби, нам треба прославляти Бога, щоб був дощ та врожай"³⁸⁸.

В аналітичній розвідці журналу "Безвірник" на основі порівняння чисельності дорослого населення з результатами державної реєстрації релігійних громад зроблено припущення, що до релігійних об'єднань належало біля 36% громадян УСРР³⁸⁹. Але можна запідозрити хитрість: тут не вказано, як на результатах реєстрації справлялося небажання населення зізнаватися у своїй релігійності (яку поправку слід було б зробити на приховування інформації), а також хто записувався як член релігійної громади: кожен член сім'ї чи тільки глава сім'ї.

Автор іншого аналітичного огляду, відкинувши метод визначення рівня релігійності населення за списками релігійних громад як ненадійний, використовує прямі дані релігійних громад про число своїх прихожан і отримує інші показники: Членами релігійних громад по селах Артемівського округу були 38% дорослого населення, Білоцерківського — 52%, Херсонського — 60%, Харківського — 85%. При цьому автор додає: "Але у нас немає підстав вважати, що Харківщина більш релігійна, ніж Білоцерківщина чи Херсонщина. З цього робимо висновок, що процент охопту, даний по Харківщині, може бути перенесений без великого ризику на всю Україну"³⁹⁰.

Один з активістів безвірницького руху, спираючись на досвід роботи в Чернігівському, Ніжинському, Глухівському і Конотопському округах, поділив сільське населення на три групи: церковний актив (15%), пасивно віруючі (50%) і ті, що порвали з релігією (35%)³⁹¹.

Здавалось би, само собою зрозумілим є масова релігійність сільського населення. Але ступінь поширення безбожництва доводиться-таки з'ясовувати спеціально, з огляду на той галас, який вже у 20-ті роки стояв в руслі ідеї "звільнення трудящих мас від релігійного дурману". Ось газетна інформація про стан справ у с. Михайлівці Гранівського району Уманського округу: "Твердих цілком переконаних безбожників в Михайлівці є декілька родин і чимало молоді. Решта ж боїться рішуче виявити своє безбожництво"³⁹². Автор допису багато чого не договориє, тому доводиться самим з'ясовувати деякі деталі. Кого чи чого боялися ті, хто не став на шлях безбожництва: голови сільради? районного начальства? ГПУ? Очевидно, що безбожники відчували себе незатишно тільки там, де основна маса односельчан залишалася вірною своїй вірі і церкві, і боятися вони могли громадського осуду і ізоляції.

Голова Всеукраїнської ради Співки безвірників Д. Ігнатюк в інтерв'ю газеті "Вісті ВУЦВК" у 1928 р. хоч і у своєрідних виразах, але фактично визнав масовість релігійності селянства: "...На селах 85% населення — добрий ґрунт для попівських агітацій"³⁹³.

У доповіді начальника Запорізького окружного відділу ДПУ (9 вересня 1926 р.) зазначалося: "Основною реакційною масовою силою в окрузі є духівництво. З 280 тисяч дорослого населення округу 190 тисяч чоловік об'єднані в церковні громади, інакше кажучи, 70% дорослого населення округу примикає до реакційних церковних груп, сект і т. ін."³⁹⁴.

У 20-ті роки не тільки зберігалася прихильність більшості населення своїй вірі, а й спостерігалися спорадичні сплески поширення есхатологічних настроїв, що набували вигляду "чуд", "явлін", "обновлень", "пришествій"³⁹⁵. Хвиля чудес прокотилася Україною у 1920–1923 рр. Особливого розголосу набули "Калинівське чудо" (с. Сальник біля ст. Калинівка Вінницького округу, червень 1923 р.), "Антонівське чудо" (с. Антонівка Маньковецького району Кам'янецького округу, серпень 1923 р.), чудо на "Йосафатовій долині" (с. Голинчинець Джуринського району Могилівського округу, жовтень–листопад 1923 р.)³⁹⁶. У газетах з'являлися повідомлення про "обновлення" ікон (липень 1921 р.)³⁹⁷, "святую криницю" (листопад 1921 р.)³⁹⁸, "колодязь з святою водою" (грудень 1922 р.)³⁹⁹. Повідомлення з Чернігівщини свідчило: "Не проходить тижня, щоб в тому або іншому селі не об'явилась чудотворна ікона. Починаються церемонії, молебні, хресні ходи..." (листопад 1922 р.)⁴⁰⁰. Нова хвиля "обновлення ікон" прокотилася у жовтні–листопаді 1923 р.⁴⁰¹

За даними відділу культів НКВС УСРР, по Волинській губернії за травень 1924 р. було зареєстровано 138 "обновлень" ікон і значне число випадків встановлення хрестів; по Київській губернії — 3 обновлення ікон і 7 "чудес"; в Первомайському окрузі на Одещині з травень–серпень "обновилося" 38 ікон, в Херсонському окрузі — 10; по Чернігівській губернії за травень–липень помічено 10 "обновлень"⁴⁰².

Про звичку селян сприймати світ у категоріях релігійності свідчить колекція висловлювань, зроблених селянами у 20-ті роки, зібрана по періодичних виданнях та архівах дослідницею Л. Солодкою: "Ленін дощу не дасть, а Бог дасть"; "Не ідіть в колективи, вірте в Бога, бо скоро не буде тих, хто говорить, що не буде Бога"; "Будуть висилати — Господь не забуде. Держіться єдиною вірою"; "Я не підпишусь про закриття церкви, бо своїм розумом живу"⁴⁰³.

Нові обряди не могли скласти конкуренції традиційним, заснованим на батьківській вірі: і естетику мали недосконалу, і легітимності в очах селянської маси не мали. Навіть якщо і не вінчалися молодята в церкві

через ті чи інші перешкоди влади, то благословення у батьків все ж брали з іконами, а про похорони без відспівування казали: "загребли як собаку"⁴⁰⁴.

Імена, які селяни давалися дітям на "червоних хрестинах", "громадянських хрестинах", "звіздинах", "октябринах", "жовтинах": Кім, Кіма, Октябрина, Роза, Марсельєза, Воля⁴⁰⁵, — говорять про те, що ця новація була механічно занесена з міста і на селі звучала штучно. "Новий побут" у формі "октябрин", "червоного весілля" і ін. не могли скласти серйозної конкуренції традиційним обрядам. Хоч розповідями про них газети були просто забиті, вони на селі практично не прижилися. Як визнавалося в одному з аналітичних оглядів журналу "Безвірник", "революційно-громадські обряди на селі ще не розроблені; проводяться вони сухо, шаблонно і часто-густо не задовольняють селян"⁴⁰⁶.

Спогади старожилів, зафіксовані в межах проекту В. Нолла, одностайно засвідчують релігійну практику у доколгоспному селі як норму: "У 20-ті роки ще хрестили. А вже як позакривались церкви під колективізацію, дак тоді попів вже не було, нігде було хрестить"; "Боже сохрани, як нехрещений — то антихрист... При НЕПові ото жисть була. То сам собі хазяїн. Хоч ти хрестись, хоч ти молись, тебе ніхто не гонить"⁴⁰⁷.

Вдумливими спостерігачами зафіксовані розповіді сільських комуністів і комсомольців про те, які сварки з рідними їм довелося пережити через намір винести з дому ікони чи обійтися без хрещення дитини в церкві⁴⁰⁸.

У 1928 р. серед учнів 7-річної школи с. Ровеньків Луганського округу було проведено анкетування, яке показало, що з 363 родин була кутя в 287 родин (80%), на Великдень говіло 194 учнів з 534 (36%)⁴⁰⁹. У цьому році учні, певно, не могли не знати, якої відповіді від них хочуть вчителі, тому слід чекати, що насправді прихильність традиції серед селянства була сильнішою.

У 1925 р. по лінії відомства внутрішніх справ було проведено обстеження тихонівської релігійної общини с. Зайцевого Артемівського округу (Донбас). Із загального числа мешканців 2886 в релігійній общині були зареєстровані 1088 осіб. При цьому у "звичайні свята" церкву відвідували 50–100 чол., у престольні і великі свята — 500–600 чол. За рік в сільській церкві було здійснено обрядів: хрещень — 140, вінчань — 20, поховань — 43. За цей же час в ЗАГСі було зареєстровано народжень — 149, шлюбів — 27, смертей — 46⁴¹⁰. Звертає на себе увагу щільне співпадіння кількості актів громадянських станів і відповідних церковних обрядів. Якби перевіряючі здогадалися ще додати, скільки в селі було комуністів, комсомольців і комнезамівців, які знаходилися під суворим контролем щодо "релігійних забобонів", то не виключено, що стало б видно, що і вони не забували церковних настанов.

В адміністративному "огляді релігійних культів" Артемівського округу на Донбасі за 1926 р. зазначалося, що "в сільських місцевостях релігійну обрядовість виконують в середньому 90% дорослого населення". При цьому наводилися орієнтовні дані щодо соціального складу релігійних общин. В "православ'ї": 39% бідняків, 58,5% середняків і 2,5% куркулів. В "інославі": 31% бідняків, 65% середняків і 4% куркулів. В сектантстві: 51% бідняків, 41% середняків і 8% куркулів⁴¹¹.

Із с. Старих Санжарів на Полтавщині в Головполітосвіту повідомляли (1928 р.): "В часи служби церковної зборів не проведеш..."⁴¹².

Одночасно розширювався кругозір селянства. Продовжувалася традиція, закладена "Просвітами". Чимало сільських унікумів, яких непереборно тягнули до себе наука і мистецтво, ставали дописувачами в газети, брали участь у драматичних і музичних гуртках, ставали добровільними кореспондентами статистичних і агрономічних служб. Наприклад, Сільсько-господарський науковий комітет при Наркомземі в 1924 р. мав по Україні 1500 індивідуальних кореспондентів. За їх допомогою він мав тісний контакт з селом, збирав цінний анкетний матеріал з геодезії, метеорології, стану сільського господарства⁴¹³. Селяни добровільно вели листування з науковими і культурними установами, отримували від них фахову періодику, бланки для ведення спостережень чи дослідів, саджанці, насіння тощо, втягувалися у захоплюючу гру інтелекту. Вони відчували потяг вийти за межі сільського світу, заглянути у широкий респектабельний світ "шановних людей", долучитися до досягнень цивілізації. Отже, місто було подразником для села не тільки як джерело циркулярів і розпоряджень чи поглинач податків, а й як осереддя музеїв, виставок, театрів, "вишів", місце проживання корифеїв сцени, красного письменництва, інших знаменитостей.

Село балансувало між освітою і неписьменністю. За даними Укрполітосвіти, у 1923/24 р. у школах навчалися 26% сільських дітей віком від 8 до 11 років, у 1924/1925 р. — 37%, у 1925/26 р. — 54%⁴¹⁴. У 1925/26 навчальному році у 82% сільських шкіл навчання велося українською мовою, у 10% російською та російською з українською; решта працювала на мовах інших національностей⁴¹⁵. В сільських школах дівчатка у 1923 р. становили 30%, у 1927 р. — 37% і у 1929 р. — 40%⁴¹⁶.

Згідно з переписом населення 1926 р., частка письменних серед усього населення України становила 52,7%, а серед селян — 46,4%. Якщо ж рахувати тільки самодіяльне селянське населення, то письменних серед них виявилось 52,2% (серед робітників цей показник дорівнював 77%, службовців — 88%)⁴¹⁷.

Серед студентів інститутів вихідці з селян у 1924 р. становили 19%, у 1927 р. — 25%, у 1928 р. — 26%, у 1929 р. — 32% (для порівняння: вихідці з робітників становили відповідно 17, 28, 29 і 34%); відповідно зменшувалася питома вага вихідців із службовців серед студентів вишів⁴¹⁸. У технікумах вихідці із села становили від 30% у 1923–1925 рр. до 40–44% у 1926–1929 рр. від загального числа студентів⁴¹⁹.

Чисельність політосвітніх установ в сільських місцевостях УСРР⁴²⁰

Дата	Сільбуди	Хати-читальні	Просвіти
1 червня 1921 р.	118	4795	4003
1 червня 1922 р.	118	5643	4096
1 серпня 1923 р.	721	2831	573
1 жовтня 1924 р.	2145	3392	—
1 січня 1925 р.	2540	6394	—
1 січня 1927 р.	3436	6192	—
1 грудня 1928 р.	4550	5707	—

Згідно з урядовими даними, на селі на кінець 1928 р. одна бібліотека припадала на 9 населених пунктів, 1 книга — на 7 мешканців (у містах — 2 бібліотечні книги на кожного мешканця)⁴²¹. Згідно з даними Наркомосу УСРР, у 1927 р. в сільській місцевості одна бібліотека припадала в середньому на 7,4 селища (в той самий час на одне місто припадала 14 бібліотек); один читач припадав на 5 селянських дворів⁴²².

Хоч і у своєрідній формі, а все ж виховували звичку до читання хати-читальні і сільбуди. Як видно з таблиці, влада реалізувала курс на поступове витіснення "старих" "Просвіт" з культурного обрїю радянського села і стала повним монополістом у галузі концентрованого політичного виховання мас. Зворотним боком такої перемоги було поширення формалізму у цій справі. У протоколі Вінницької окружної культнаради спілки сільськогосподарських і лісових робітників від 10 жовтня 1926 р. відзначалося: "Оскільки завідуючі сільбудами та хатами-читальнями мало цікавляться цією роботою, а коли проводять її, то дуже сухо, тому й не дивно, що хати-читальні служать розсадником селянського хуліганства..."⁴²³.

На селі поширювалися культурно-освітні гуртки. Найпопулярнішими серед них були драмгуртки — 2142 у 1925 р.⁴²⁴ Вибіркове анкетне обстеження драматичних і хорових гуртків 1927 р. показало, що 4% з них працювали з дореволюційних часів, 26% утворилися протягом 1917–1922 рр. і решта 70% утворилися після 1922 р.⁴²⁵ У 1927 р. на селі нараховувалося 3,5 тис. хорових і 5 тис. драматичних гуртків⁴²⁶.

Головною проблемою залишалися бідність і нестача коштів. Наркомос УСРР у 1927 р., подаючи свої пропозиції щодо державного бюджету на 1928/29 господарський рік, просив виділити на бібліотечну справу 1,8 млн. руб., на радіофікацію — 378 тис. руб., на допомогу сільбудам — 100 тис. руб. і на ліквідацію неписьменності — 1 млн. руб. "Але бюджетна нарада при Наркомфіні, — говорить в доповідній записці Наркомосу, — розглядаючи кошторис НКО, викреслила всі ці суми. Таким чином, держава не може дати помітної допомоги на культосвітню роботу по лінії Політосвіти, а НКО не може в достатній мірі виконати постанови XV партз'їзду щодо обслуговування сільського населення політосвітньою роботою"⁴²⁷.

Якою книгою цікавився селянин?

Видавництво ЦК КСМУ на початку 1923 р. розіслало по селах анкету "Якої нам треба книжки?". Підсумки анкетування у викладі редакції "Вістей ВУЦВК" мали такий вигляд: "...По всій Україні 96% сільських читачів вимагають книжки, писаної українською мовою. Далі, щодо характеру книжки, яка найпотрібніша селу в даний момент, бачимо такий порядок: на першому місці — драматична література з новим революційним змістом, на другому місці — агрономічна книжка-порадник, на третьому — антирелігійна література, четвертому — твори красного письменства та поезія революційних авторів, п'ятому — науково-популярна, шостому — історична література, останнє місце — агітаційна"⁴²⁸.

Навесні 1928 р. Центральний кабінет політосвітроботи провів "дослідження читацьких інтересів селян-бідняків". Чому тільки бідняків і чим бідняк як читач книги міг принципово відрізнитися від інших категорій селянства, — таких пояснень керівник обстеження проф. Л. Коган не надав, але зі звіту можна зрозуміти, що дані взяті не зі стелі. Було опитано 8240 читачів сільських бібліотек, серед них чоловіки становили 75%, жінки 25%. Було записано 1600 читацьких запитів і 491 відгуків по 58 сільських бібліотеках 12 округів України⁴²⁹. На основі аналізу цього матеріалу були виведені цікаві закономірності і деталі. Думається, що насправді був зроблений зріз читацьких інтересів усього селянства: з одного боку, у 1928 р. піклуватися можна було тільки добробутом бідноти; заможним фактично був підписаний вирок, і зізнатися у витраті державних коштів на культуру "куркулів" тоді вже рідко який службовець міг собі дозволити: цього б просто не зрозуміли б і не пробачили б; з іншого боку, можна собі уявити як приїжджі інструктори разом з сільськими бібліотекарями могли б відділити бідняків від решти читачів у тих обставинах, коли, як характерно висловився один селянин, "Ми тепер всі бідні. Вже всіх обідрали".

З усіх читацьких запитів 44% припадало на художню літературу, 20% — на книги сільськогосподарського змісту, 9% — на "політичну і партлітературу"; решта читацьких інтересів розсосередилася по довгому списку напрямів від географії до фізкультури. Хоч вперті цифрові дані вказали на досить скромний інтерес до політичної і пропагандистської літератури, це не завадило автору звіту бадьоро стверджувати протилежне: "Политическая книга прочно вошла в репертуар чтения крестьянина-бедняка. Интерес к ней определяется как политической учебой молодежи, так и стремлением осознать и понять каждое явление текущего политического момента". Не виключено, правда, що для уважного спостерігача 9% — це вже значний приріст у порівнянні з попередніми роками. Бо низький інтерес сільського читача до літератури антирелігійного спрямування проінтерпретований оглядачем цілком об'єктивно: "Антирелигиозная книга далеко еще не пользуется среди крестьян-бедняков всеобщим признанием, как сельскохозяйственная или медицинская; даже политические книги возбуждают меньше сомнений и возражений. Есть еще немало читателей, возмущающихся борьбой против бога... Любопытно все же, что все эти "верующие", стараясь воспрепятствовать молодежи читать антирелигиозную литературу, сами ее все же читают"⁴³⁰.

Організатори дослідження зробили спробу побудувати рейтинг популярності письменників серед селянства. Окремо розглядався попит на художню літературу українську і російську, дореволюційну і "сучасну". В заінтересуваннях українською літературою у номінації "Дореволюційна література" першість належала Т. Шевченку (20% запитів), В. Винниченку (15%), І. Франку (15%), І. Нечую-Левицькому (10%), М. Коцюбинському (8%) і Марку Вовчку (7%); далі йшли Панас Мирний, Леся Українка, Васильченко, Тесленко, Кобилянська, Куліш, Глібов, Стефаник, Квітка-Основ'яненко. Варто звернути увагу на те, що згідно з фразеологією тодішнього службовця від компартійної влади, В. Винниченко був "дореволюційним" письменником. У номінації "Сучасна література" місця розподілилися таким чином: О. Вишня (56%), Смолич (10%), Шиманський (7%), Сенченко (5%), Ант. Ко (5%), Сосюра (3%), Хвильовий (3%), Дніпровський (3%), Івченко, Головка, Досвітний, Копиленко, Анаманюк. Відсутність книг П. Тичини і малу популярність творів А. Головка дослідники подали як "результат неумения и нежелания библиотекарей пропагандировать новую украинскую литературу на селе": "Вся социальная зарядка современных украинских писателей, все живописание революции и строительства советской Украины прошли мимо села"⁴³¹. Найпопулярнішими серед російськими дореволюційними письменниками виявилися Пушкін (19%), Л. Толстой (13%), Лермонтов і Гоголь (по 11%). Із "сучасних" російських письменників найбільше цікавилися М. Горьким (21%);

решта набрала менше 9% читацьких симпатій. Цікаві результати дала спроба визначити загальний рейтинг усіх українських (дореволюційних і пореволюційних) і російських письменників. Список українських письменників очолили Шевченко (17%), Винниченко (12%), Франко (12%) і О. Вишня (10%). Серед російських письменників найпопулярнішими виявилися М. Горький (11%), Пушкін (9%), і Л. Толстой (6%)⁴³². Нарешті, було підмічено виразний попит сільської публіки на вірші — 14% запитів по всіх опитаних і 20% по групі сільської молоді; з цього приводу проф. Коган дає такий коментар: "А между тем до сих пор и в издательствах, и в библиотечных кругах держатся убеждения, будто массовый читатель стихов не любит, будто стихи — не материал для чтения. Наглядное опровержение этого взгляда представляет собой не только красноречивая рубрика сводки, но и описанный выше успех таких поэтов, как Шевченко, Пушкин, Лермонтов, Некрасов. Стихи не только читают, но и заучивают наизусть, декламируют, поют на ту или иную мелодию"⁴³³.

Учні Новомосковських педагогічних курсів у 1925 р. залишили записи про культурні уподобання мешканців с. Кулебівців Дніпропетровського округу: "Взагалі серед селянства помічається надзвичайно мала поширеність книг... А все ж при розвідуванні прийшлося виявити деякі книги у селян. У декого маються "Кобзарі" Шевченка, збірки творів Гоголя. У демобілізованих червоноармійців є політична література..."⁴³⁴.

Кінофікація села фактично розпочалася у 1924 р.: тоді було 124 кіноустановок на селі. У 1928 р. було вже 1 тис. кіноустановок. Найбільше сільських кіноустановок мали Харківський, Полтавський, Київський, Уманський, Вінницький, Одеський округи, найменше — Лубенський, Миколаївський, Херсонський, Маріупольський, Кам'янецький; зовсім не знало кіно село Роменського округу⁴³⁵.

Кіно сприймалося як диво. Враження селян від уперше проглянутого кінофільму (с. Покровське Апостолівського району Криворізького округу: "Живі картини зробили на селян надзвичайне враження. Селяни тут же ділились своїми враженнями. Не обійшлося і без сміху. Дехто при наближенні автомобіля або потягу лякався і з криком схоплювався з місця. Інші ходили дивитись на той бік екрану, "чи нема там якого мошенства"... Обдивлялись апарат, розпитували про нього, знов сідали на місця й прохали ще раз показати картини"⁴³⁶.

Як видно з огляду культурного життя с. Старі Санжари на Полтавщині, складеного у 1928 р. для Головополітосвіти, кіно тут демонструвалося 4 рази на місяць, ціна квитка становила 10–40 коп. Наведений кінорепертуар — список із назвами фільмів і розмірами касових зборів, які дозволяють судити про рівень популярності тих чи інших фільмів. Список

містить 36 назв, касові збори — у проміжку між 13 і 60 руб.; винятками є крайні випадки нульових зборів у тих випадках, коли демонстрація кіно співпала з перевиборами в місцевому кооперативі і рекордно великого збору у 81 руб. 60 коп. на Різдво. Найбільше селянам сподобалися фільми "Трипільська трагедія", "Шевченко", "Арсен-робітник", "Абрек Заур", "Тарас Трясило". Про останній записано такі враження: "На "Тараса Трясила" прийшли подивитися всі. Багато чули раніш про нього. Всі незгоди або успіхи Тараса викликали гаряче співчуття з боку глядачів... навіть густі оплески... "Це настояща українська картина — наша", — говорили селяни, виходячи з кінозалу"⁴³⁷. З допису сількора про першу демонстрацію кінофільму в с. Козацькому Уманського округу: "Першого ж вечора, коли ставили "Укразію", було три сеанси, й на кожний сеанс прибуло по 500 душ селян"⁴³⁸.

У 1926 р. встановлено перший радіоприймач у с. Новий Буг Миколаївського округу⁴³⁹. У 1926 р. в с. Максимлянці Мар'їнського району Сталінського округу був організований радіогурток⁴⁴⁰. У вересні 1927 р. в 19 селах Артемівського округу були встановлені радіоприймачі⁴⁴¹. В сільських місцевостях України у 1925–1926 р. було в централізованому порядку змонтовано 120 радіоустановок, у 1926–1927 р. — 860. Крім того, у 1926–1927 р. малися відомості про 181 радіоприймач, встановлений на громадські кошти⁴⁴².

При першому знайомстві з радіо селяни були сильно вражені, про що свідчать такі їх висловлювання:

– Як я ще був малим, то старі люди казали, що як заговорить залізо, то вже буде кінець світу. Оце вже мабуть і прийшов кінець світу — вже залізо говорить.

– Ет, якийсь приїхав, та й дурить людей. Де ви бачили — хіба почуєш, як з Москви буде говорити? Нехай попробує з Коростеня кричати — буде чути?

– Закопали в землю грамофона.

– Тепер не можна дуже балакати, бо все буде чути, скрізь слухають і знають все, що хто говорить⁴⁴³.

Під час радіосеансу в с. Гаркушанці Миргородського району селяни не вірили, що передача йде з Москви, казали: "Щоб це в Гаркушенцях та з Москви чути було, ні, тут щось не те"⁴⁴⁴.

Але це були часи, коли частішим гостем у селі були не кіно чи радіо, а кобзар. Наприклад, із с. Старі Санжари на Полтавщині позаштатний кореспондент Головополітосвіти повідомляв не тільки про хоровий гурток у 60 виконавців, щотижневі кіносеанси і регулярне надходження газет, а й про церкву і кобзарів: "Санжарівці не пропускають мимо жодного кобзаря... Довелось спостерігати, як селяни-дорослі слухають прохожого

кобзаря. Незважаючи на те, що день був робочий, біля кобзаря зібралось чоловік 50, навіть дядько з возом зупинився послухати. Зміст "на злобу дня" викликав задоволення, зокрема, коли він торкнувся помолу (це питання болюче)⁴⁴⁵ — "Оце ловко! Так його!". На жаль, автор допису Г. Бершадська навела текст не цього експромту на злобу дня, а іншого твору, який, звісно, більше імпував Головполітосвіті, — думи про трактор:

Незаможні селяни, чого й досі бідні?
Хіба мало їсте, що на лица блідні...
.....
Треба таки хліборобів всіх згуртувати
Та купити трактора, самим орати.
Наша влада за кордоном трактори купила,
Тільки не знаєм, скільки заплатила,
Щоб на нашій Україні скрізь трактори загули.
Бодай наші комісари здоровенькі нам були.
Послухайте, хлібороби, маю щось сказати:
Скоро будем не волами — трактором орати...
(Записано в серпні 1928 р.)

* * *

Селянський світ у 20-ті роки ХХ століття пережив короткий період свого ренесансу, тобто інтенсивного відновлення своєї особливої неповторності. Якщо протягом попереднього періоду (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) невинно йшов процес розселянювання, соціальної диференціації села, то в пореволюційний період розгорнувся унікальний зворотний процес повернення, відродження родових рис селянства як надформацийної субстанції. Зросло число господарів-одноосібників. Переміг споживчий тип господарства, вкоренилися споживчі стратегії економічної поведінки. Відбулася часткова натуралізація селянського господарства. Покращилось харчування переважної більшості селянства. Селянство здобувало перемогу на демографічному поприщі: у 20-ті роки зростала народжуваність на селі, покращувався віковий склад сільського населення.

Разом з тим відновилися і поширилися патріархальні форми соціальної взаємодії: супряга, толока, статево-віковий розподіл ролей; повернулися докапіталістичні форми: кабала, відробітки, здольщина, експлуатація під виглядом усиновлення. Обов'язковість земельної громади, передбачена Земельним кодексом УСРР, об'єктивно призвела до певного відродження общинних інститутів. Другого дихання набули звичаєве право, самосуд, кругова порука.

На середину 20-х років припадає короткочасний духовний реванш села: влада вільно чи не вільно визнала суспільну гідність селянства, який знову став годувальником країни. Принаймні на словах відбувся поворот "обличчям до села". Селянські маси, які у 1920–1923 рр. зазвичай називали махновцями чи петлюрівцями, якби отримали сатисфакцію, і в компартійних органах з'явилися директиви щодо розширення прийому в партію "селян від плуга". Одночасно набула офіційного статусу "мужича" українська мова, піднімаючи гідність і почуття самодостатності у селянства завдяки остаточному складанню мережі сільської національної школи, а також діяльності цілого покоління інтелектуалів селянського походження, які пропагували селянський менталітет, сільську філософію, хліборобське світобачення через накладки книг і газет, вузівські лекції, твори високої поезії і мистецтва.

Село для компартійної влади залишалося незбагненою "річчю у собі". Влада підбадьорювала себе заявами про володіння "науковим баченням" суспільного розвитку і навіть дозволяла собі зверхньо повчати селян з приводу їхньої дрібнобуржуазної сутності і приреченості на підпорядкування історичній волі пролетаріату. Але в конкретних ситуаціях сільського життя комісари проявляли кричущу неадекватність. Селянство і компартійна влада жили ніби на різних планетах. Селяни ніяковіли перед "містом" і "начальством". В свою чергу, комісари ("партейні", уповноважені) губилися перед селом, не знали з якого боку до нього підійти, не мали ключиків до його душі, дратувалися від відчуття свого безсилля, прикриваючи його категоричністю. Селянство не вважало комуністичну партію ні своїм авангардом, речником, провідником, ані захисником своїх інтересів. На комуністів на селі дивилися як на диваків і зайд. Селяни ставилися до нової влади як до сили — шанобливо, але насторожено. Вони терпіли владу, але не вважали її своєю, "народною", хоч та з усіх сил пропагувала свою "робітничо-селянську" природу. Селянин залишався сам собі на умі — навіть беручи участь у всіляких "безпартійних конференціях", радах, президіях, ніяковів, відмовчувався, ввічливо і з певним страхом, навчений гірким досвідом. І тільки в своєму рідному середовищі розкривався, давав волю своєму сарказму у коротких репліках (підслуханих і донесених в "органи" агентами-інформаторами), гострих прислів'ях, частівках.

Дефіцит органічного контакту з селом влада намагалася компенсувати щільним потоком розпоряджень, інструкцій, циркулярів. Але в сільському середовищі бюрократизм не спрацьовував. Він вилився у фарс "паперової зливи". Єдиною зброєю, яку нова влада не змогла забрати у селян, була хитрість. І селяни цією зброєю широко і досить ефективно користувалися — через приховування землі, фіктивні поділи господарств, гру на ринку збіжжя, "красномовне мовчання" в політиці.

Історія повсякденності чітко фіксує цивілізаційну, політичну і світоглядну прірву, яка розділяла село і владу. Переробити, підкорити селянський світ професійним революціонерам, бізнесменам від революції виявилось не під силу. Його виявилось можливим тільки знищити.

Усвідомлюючи свою стратегічну поразку, підсвідомо відчуваючи фіаско власної ж ідеї союзу робітничого класу і селянства, не змігши забезпечити елементарного торгівельного балансу між сільським господарством і промисловістю, між споживанням і нагромадженням, не впоравшись із сваволею і інстинктами власних функціонерів, компартійна влада з усіх сил впроваджувала макроісторичний міф "великого перелому", "стрибка", "подолання відсталості", "знищення експлуатації", який обріс сюжетами всіляких "будівництв" ("радянського", "колгоспного", "радгоспного") і "фронтів" (продовольчого, п'ятирічних, ідеологічного). В підступному середовищі макроісторії розчиняються правда і кривда, забувається хитруватий гумор сільського "дядька", списуються гріхи сексотів і донощиків, затирається світла пам'ять безневинно загублених і огульно ображених, зміщуються пріоритети, створюється ілюзія, що людина живе не для себе, а для системи. Тут люди перетворюються на "населення", урожаї — на "ресурси", віра — на "забобони".

9. Повсякденні турботи селянського двору

Соціально-економічне розшарування селянства, тобто його диференціація за майновим станом та наявністю засобів виробництва, про яке писали Л. Крицман, А. Гайстер, навіть О. Чаянов, котрий показав шість типів селянських господарств, свідчило про еволюційний спосіб функціонування самотнього укладу життя українських селян. Кожен двір мав автономність, але відносну, позаяк підлягав організаційним принципам громадського самоврядування через належність до земельної громади, не кажучи про вплив сільських рад на селянський двір. Групування господарств за функціонально-економічними ознаками (найм робочої сили, оренда землі, реманенту тощо), до якого вдавалися дослідники та податкові служби, завершувалося встановленням їх соціального типу — "дрібно-капіталістичне", "дрібнотоварне". Існували й інші тлумачення: "фермери", "селяни-власники", "сільські господарі", "хазяї", "селянин-капіталіст", "куркулі". Переважав формаційний підхід, а також прикладний принцип статистично-економічних методів виявлення суб'єктів оподаткування. Дві якісні ознаки селянських господарств — "товаровиробники" та "підприємці", крім прямого визначення "фермери", засвідчували історичний факт існування специфічного сімейно-трудоного укладу повсякденного життя в українському селі.